

ВПЛИВ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ "ОБМЕЖЕНА ОСУДНІСТЬ" НА РОЗВИТОК СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У статті розглянуто необхідність вивчення й систематизації комплексів змін при тих чи інших розладах психічної діяльності та їх значення при аналізі деліктів, у зв'язку із введенням нової правової норми "обмеженої осудності". Наголошується на необхідності аналізу впливу на здійснення протиправного діяння цілого психологічного комплексу змінних – інтелектуального рівня, працездатності, особливостей уваги, емоційних проявів, акцентуації характеру, короточасних епізодів стресового характеру та ін. Аналізується вплив виникнення вказаної правової категорії на розвиток психологічних підходів під час проведення експертиз у цілому.

Ключові слова: *судово-психологічна експертиза, обмежена осудність, психодіагностичні методи, психічні розлади, вольові процеси.*

Постановка проблеми. Суттєвою подією в судовій експертизі стало введення до чинного законодавства положення про обмежену осудність особи. Законодавець формалізує в окремій статті її зміст, вказуючи на кримінально-правові наслідки визнання особи обмежено осудною, звертає увагу на динамічність психічних процесів людини, що створює передумови для належної диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності. Разом з тим, існуюча термінологія та кримінально-правові наслідки визнання особи обмежено осудною потребують ще суттєвого удосконалення.

Мета статті полягає у розкритті винаходів у формуванні категорії "обмежена осудність" задля розуміння її психологічного підґрунтя.

Основний матеріал та результати дослідження. У кримінальному законодавстві України обмежена осудність – це норма, введена у 2001 році. З її введенням отримав законодавче підтвердження інститут відповідальності осудної особи, яка в момент вчинення злочину через наявність психічного розладу не могла повною мірою усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпечність своїх дій чи керувати ними.

На сьогоднішній день, ґрунтуючись на чинному законодавстві, признається, що особа, визнана обмежено осудною, підлягає кримінальній відповідальності. Водночас, такий підхід до вирішення про осудність чи неосудність особи не виключає можливості виділення в межах осудності окремого видового поняття – так званої обмеженої осудності. Під час аналізу поняття важливим є встановлення не тільки його змісту, ознак, що його утворюють, але й обсягу. Розкрити обсяг поняття – означає з'ясувати, на які види воно поділяється. З урахуванням того, що особа під час вчинення злочину може по-різному усвідомлювати свої діяння, передбачати його наслідки та керувати ними, окремі науковці на підставі диференціації зниження цих можливостей виділяють різні види осудності в межах єдиного родового поняття осудності.

Істотна більшість науковців, які досліджували питання обмеженої осудності, вважають, що це – різновид осудності, а не окреме поняття, яке перебуває між осудністю та неосудністю (Орловська Н.А., Васильєв А.А., Балабанова Л.М., Ситковська О.Д., Луниц Д.Р., Приходько Т.М.). Між тим, окремі вчені вважають, що обмежена осудність – це поняття, яке має багато спільних ознак з поняттям осудності, проте також має спільні ознаки і з поняттям неосудності. З огляду на це вони пропонують розглядати обмежену осудність як певний проміжний стан між осудністю та неосудністю (Іванов М.Г., Дубінін М.П., Трахтеров В.С.). На думку О.В. Зайцева, подібність між формулами обмеженої осудності і неосудності полягає в тому, що вони є формулами "змішаного типу", тобто містять як психологічні, медичні, так і юридичні критерії. Подібність між цими поняттями він вбачає і в такому медичному критерію, як психічний розлад. Відмінними ознаками у цих поняттях є формулювання юридичного критерію. У формулі неосудності юридичний критерій полягає у нездатності особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, а у формулі обмеженої осудності йдеться не про знищення, руйнування тієї або іншої психічної здатності, а тільки про її обмеження значною мірою. Під час обмеженої осудності, на його думку, потрібно стверджувати про психічний розлад, що не є тяжким [1, с. 140-143].

Теоретико-методологічне підґрунтя для вивчення злочинної поведінки осіб з психічними розладами заклали вітчизняні й зарубіжні вчені в галузі кримінального права, юридичної психології, судової психіатрії та криміналістики, зокрема, Олександров Д.О., Антонян Ю.М., Балабанова Л.М., Баулін Ю.В., Глушков В.О., Іванов М.Г., Долгова А.І., Кербіков О.В., Костенко О.М., Костицький М.В., Лічко О.Є., Луниц Д.Р., Морозов О.М., Сітковська О.Д. та ін.

Поява норми про кримінальну відповідальність осіб, які страждають психічними розладами, викликана існуючими юридичними і клініко-психологічними обставинами.

Здатність усвідомлювати фактичне і соціальне значення своїх дій (бездіяльності) в конкретному випадку та керувати ними або існує, або ні. Якщо особа, яка має незначні психічні аномалії, визнана осудною, то це питання буде вирішено однозначно: суб'єкт осудний, здатний відповідати за провину.

Важливим при проведенні експертиз щодо вирішення питання спроможності підекспертного усвідомлювати свої діяння та керувати ними, є те, що потрібно не обмежуватися у висновку загальним формулюванням про те, що особа під час вчинення злочину могла (не могла) усвідомлювати свої діяння та керувати ними, але аналізувати та описувати психологічний стан винного, зазначати, які наявні психічні порушення впливали на його можливість здійснювати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, бо саме зниження свідомо-вольового контролю особи за своєю поведінкою під час вчинення нею злочину впливає на ступінь вини. Вина – це психічне ставлення особи до вчинюваного нею діяння, виражене у формі умислу щодо необережності. Складовими елементами вини є свідомість та воля, комбінації яких утворюють різні модифікації вини. Елементами, сукупність яких утворюють зміст вини, є інтелект та воля. Ступінь вини – її кількісна характеристика, яка зазначається не тільки формою вини, але й особливостями психічної діяльності особи в процесі вчинення нею злочину та іншими обставинами. Саме психологічний "шар" внутрішніх конфліктів, що знаходять своє відображення у поведінці, повинен бути проаналізований з психологічної точки зору.

Вплив психічних розладів (аномалій) на психічний стан осіб, які вчинили кримінальні дії та визнані осудними, може бути різним: у цих осіб можуть бути змінені пороги чутливості, емоційної стійкості, здатності до усвідомленого самоконтролю. Можуть відмічатися загострення таких рис особистості, як: низька (або відсутність) емпатія, схильність до самонакручування, злопам'ятність, застрягаємість, нонконформність (або підвищена навіюваність) та ін. Наявність психічних аномалій може значним чином впливати на формування особистості, сприйняття оточуючої дійсності, спосіб життя і поведінку [2].

Осудність, тобто визнання здатності суб'єкта діяти, керуючись свідомістю і волею, має певну біологічну основу та психолого-правовий зміст. Будь яку психічно здорову людину не можна розглядати як осудну. Так само не слід відносити поняття "неосудність" до всіх пацієнтів психіатричних лікарень, які не вчинили кримінально-карних дій. При такому розширеному розумінні кримінально-правовий термін замінюється медичним.

Для констатації осудності необхідно з'ясувати здатність до усвідомлено-вольової поведінки в тих межах, в яких розробляється, приймається і реалізується рішення про суспільно небезпечні дії (бездіяльність): усвідомлення конкретної мети, шкоди, що принесе її реалізація і готовності до відповідної поведінки, незважаючи на заборону. При вирішенні питання про осудність з'ясовується базовий мінімально значимий рівень інтелекту і волі, який повною мірою притаманний в рамках конкретного поведінкового акту будь-якому осудному суб'єкту, має він психічні аномалії чи ні.

Як відомо, вольові психічні процеси, разом із пізнавальними і емоційними процесами, у своїй сукупності визначають психіку як вищу форму свідомості. Тому в психологічному значенні суб'єкт права повинен мати свідомість, у тому числі й волю, тобто свідомий характер діяльності людини проявляється через її вольові дії [3]. У зв'язку з цим критерій недієздатності, а також неосудності, сформульований як нездатність розуміти значення своїх дій і (або) керувати ними, оцінюють саме як психологічний критерій, що означає нездатність особи усвідомлювати свої дії тільки у момент здійснення діяння. Поняття розуміння (усвідомлення) і керівництва власними діями включені в деякі норми кримінального і цивільного права як інтелектуальна і вольова ознаки психологічного критерію неосудності.

Згідно даним деяких авторів, серед осіб, які були направлені на експертизу в зв'язку із сумнівами, що виникли щодо їх осудності, особи, які признаються такими, але мають виражені психічні розлади, складають близько 65%. Але ж "вага" психічного розладу, який не виключає осудності, безпосередньо пов'язана з конкретним суспільно небезпечним діянням. Тому вкрай важливо аналізувати, чи впливають (якщо так, то яким чином) на прийняття та реалізацію рішення про злочин, аномалії психіки, характер та ступінь вираженості яких недостатні для того, щоб визнати підекспертного неосудним у відношенні до цього діяння.

При неосудності поведінка обумовлена (в більшості випадків) хворобливим розладом. При осудності (або обмеженій осудності) в детермінації протиправної поведінки аналізується адекватний зв'язок з навколишнім, викривлене відображення дійсності, роль особистісних рис та ін. Тобто поведінка та мотивація осудних осіб з психічними особливостями обумовлені, перш за все, психологічними, а не психопатологічними закономірностями, що впливають на механізми свідомо-вольової поведінки [4, 5, 6, 7].

Особливого значення з введенням нової правової норми "обмеженої осудності" набуває вивчення та систематизація комплексів змін при тих чи інших розладах психічної діяльності та їх значення при аналізі деліктів. Тобто не тільки урахування "вкладу" того чи іншого межового розладу психічної діяльності в розвиток кримінальної ситуації, наприклад, аномалій психічного розвитку, або вікових змін центральної нервової системи, а й вплив цілого психологічного комплексу змінних. Це може бути інтелектуальний рівень, працездатність, особливості уваги, емоційні прояви акцентуації характеру, короточасні епізоди стресового характеру та ін.

Так, за визначенням Балабанової Л.М. (1998) психологічний (юридичний) критерій неосудності включає відсутність у особи здатності усвідомлювати свої дії (інтелектуальна ознака) і керувати ними (вольова ознака). Інтелектуальна ознака свідчить, що особа, яка здійснила конкретне суспільно небезпечне діяння, не розуміла фактичної сторони своїх дій і не могла усвідомлювати їх суспільне значення. Вольова ознака психологічного критерію неосудності полягає у нездатності особи керувати своїми діями. Це самостійна ознака, що й при відсутності інтелектуальної ознаки може свідчити про наявність психологічного критерію неосудності [2].

Южанінова А.Л. та Єнгалічев В.Ф. стверджують, що для судової експертно-психологічної кваліфікації дій як здійснених людиною, яка усвідомлює і розуміє їх значення, потрібна наявність чотирьох критеріїв: 1) усвідомлення і розуміння умов ситуації; 2) усвідомлення і розуміння фактичного змісту здійснених дій; 3) усвідомлення і розуміння об'єктивного характеру і значення цих дій; 4) усвідомлення і розуміння особистого сенсу власних дій (їх цілей і мотивів, стосунків власних мотивів і цілей з мотивами і цілями інших людей, а також наслідків зроблених дій). Порушення одного з чотирьох рівнів дозволяє зробити висновок про нездатність людини в повній мірі віддавати звіт своїм діям, розуміти їх значення. Порушення двох і більше рівнів свідчать про нездатність підекспертного усвідомлювати значення власних дій. Експертний висновок про здатність суб'єкта до керівництва своїми діями можливий при встановленні вмотивованості та доцільності здійснюваних ним вчинків в юридично значимій ситуації [8].

Задля повноцінного аналізу всіх вищевказаних категорій у судовій експертизі використовують велике коло психологічних методів дослідження. Так, метод спостереження, як цілеспрямоване, організоване сприйняття та реєстрація поведінки об'єкту, дозволяє вивчати поведінку підекспертного в різних умовах. Метод спостереження має для експерта епізодичний характер і проводиться у системі оцінки пізнавальних процесів та спілкування, а предметом спостереження можуть бути різні особливості вербальної і невербальної поведінки. Для підтвердження фактів спостереження користуються свідченнями родичів, сусідів, співробітників, даними характеристик з місця роботи або навчання, тобто аналізуються дані оточення підекспертного. Метод діагностичної бесіди дозволяє отримати інформацію за задалегідь наміченими питаннями, котрі необхідно з'ясувати. За допомогою бесіди досліджують відношення підекспертного до різних сторін життя, норм поведінки, моральних принципів тощо. Специфічна роль бесіди, як методу дослідження особистості, полягає в тому, що підекспертний дає словесний звіт про властивості та прояви своєї особистості. Тому у бесіді з найбільшою повнотою виявляється суб'єктивна сторона – самосвідомість і самооцінка властивостей особи, переживання і емоційне відношення, виражене в них тощо. Експериментальний метод застосовується з метою вивчення окремих психічних процесів, пов'язаних з різними фактичними даними. Фахівці відмічають, що відсутність спеціально розроблених методів може призводити до суб'єктивізму в оцінці стану підекспертного в кримінальній ситуації і експертних помилок. Так, метод опосередкованої ретроспективної діагностики психічного стану (Шипшин С.С., 2008) був спеціально розроблений для потреб судово-психологічної експертизи. Базуючись на колір-асоціативному експерименті, він дозволяє істотно знизити усвідомлений або неусвідомлений вплив підекспертного на результати, підвищити об'єктивність в ретроспективній оцінці його стану, оскільки поєднує в собі переваги проектних методів, з одного боку, і статистичну обробку і аналіз, з іншого.

Для визначення загальної структури особистості, дослідження мотиваційної і вольової сфери, виявлення особливостей смислового сприйняття і оцінки різних ситуацій використовують широке коло суб'єктивних, об'єктивних та проєктивних методик. Крім цього, проводиться психологічний аналіз (у т.ч. з використанням методу контент-аналізу) матеріалів кримінальної справи та медичної документації.

Судові психіатри і психологи відзначають, що психічні розлади сприяють послабленню контролюючих функцій свідомості, обмежують альтернативні можливості вибору дій в тих або інших ситуаціях та потребують ретельного вивчення в кожному окремому випадку.

Враховуючи, що експертна оцінка осудності вимагає визначення медичного і юридичного критерію – факту наявності психічного розладу і обумовлених ним порушень усвідомленої вольової регуляції діяльності, дослідники вказують на доцільність залучення експерта-психолога при визначенні здатності усвідомлювати фактичний характер і громадську небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними через відсутність у висновках комісії експертів-психіатрів достатнього обґрунтування порушення психологічного (юридичного) критерію і необхідності психологічного і патопсихологічного аналізу поведінки підекспертного у момент делікту з метою довести наявність порушеної внаслідок захворювання здатності до довільної саморегуляції діяльності.

Таким чином, інтелектуальний та вольовий компоненти є відображенням особливостей перебігу психічних процесів особистості, обумовлених психологічними законами і закономірностями, у зв'язку з чим цей стан повинен описуватися психологічними категоріями і виявлятися за допомогою психологічного дослідження [9]. Оцінюється вся сукупність психічних проявів людини, а не тільки психопатологічних.

Медичний критерій обмеженої осудності визначається у разі виявлення одного з наступних видів психічних розладів: хронічний психічний розлад; тимчасовий психічний розлад; недоумство; інший хворобливий стан психіки; різні психопатії (акцентуація характеру, розлад потягів і звичок тощо). Юридичний критерій обмеженої осудності, подібно до аналогічного критерію неосудності, диференціюється за інтелектуальною і вольовою ознаками. Саме даний критерій відбиває здатність особи стати суб'єктом кримінальної відповідальності. При цьому інтелектуальна ознака передбачає, що особа у момент скоєння злочину не здатна повною мірою усвідомлювати фактичний характер і громадську небезпеку своїх дій (бездіяльності). Вольова ознака проявляється в тому, що особа не здатна в повному об'ємі керувати своєю поведінкою. Для констатації юридичного критерію обмеженої осудності достатньо визначити один з вказаних елементів [10,11].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Грунтовні дані судової психології свідчать про те, що особа, яка скоїла суспільно небезпечне діяння, при певному стані психіки усвідомлює фактичну сторону свого діяння, може усвідомлювати суспільну небезпеку як своїх дій, так і їх наслідків, однак не може повною мірою керувати своєю поведінкою. Необхідно враховувати, що нездатність

повною мірою усвідомлювати свої дії (інтелектуальна ознака) завжди свідчить і про наявність вольової ознаки – нездатності повною мірою керувати цими діями і, отже, про наявність юридичного критерію обмеженої осудності. Порушення в інтелектуальній і вольовій сферах, розлади емоційної сфери, відсутність самокритичності, самоконтролю, обмеженість інтересів, не дозволяють особі застосовувати адекватне до конкретної ситуації рішення, зіставляти свої дії з соціально-правовими нормами та нормами моралі. Але ж такі порушення не виключають здатність людини контролювати свої дії та керувати ними. Важливим моментом у комплексній оцінці чинників, що визначають експертний висновок, є вивчення кримінальної ситуації, що дозволяє оцінити ступінь актуалізації та впливу психопатологічного розладу, наявного у підекспертного, на його здатність до повноцінної регуляції своєї поведінки в період здійснення протиправних дій.

Таким чином, неоднозначність у підходах до проблеми обмеженої осудності визначає її актуальність і підкреслює необхідність більш глибокого дослідження її теоретичних і практичних аспектів із урахуванням вимог сучасної психології та експертології та потреб судочинства і суспільства в цілому.

Використані джерела

1. Зайцев О.В. Обмежена осудність у кримінальному праві України: [монографія] / О.В.Зайцев. – Х., Майдан, 2007. – 240 с.
2. Балабанова Л.М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений) / Л.М. Балабанова. – М.: Сталкер, 1998. – 432 с.
3. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции / В.А. Иванников. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 142 с.
4. Морозова М.В., Савина О.Ф. Проблема интеграции специалистов в экспертизе по уголовным делам: пределы компетенции психолога-эксперта при оценке вменяемости // Психология и право. – 2011. №2.
5. Назаренко Г.В. Невменяемость: уголовно-релевантные психические состояния / Г.В. Назаренко. – СПб.: Изд-во Юридический центр Пресс, 2002. – 207 с.
6. Иванов Н.Г. Аномальный субъект преступления: проблемы уголовной ответственности: [учеб. пособие для вузов] / Н.Г. Иванов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 224 с.
7. Медицинская и судебная психология // [Дмитриева Т.Б., Сафуанов Ф.С., Сулимовская Е.И. и др.]; под ред. Т.Б. Дмитриевой, Ф.С. Сафуанова. – [2-е изд.]. – М.: Генезис, 2005. – 606с.
8. Енгальчев В.Ф., Южанинова А.Л. О судебно-психологической экспертизе морального вреда. // Российский психологический журнал. Т. 4, № 1. – М.: изд-е РПО, 2007. – С. 29-37.
9. Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе / Сафуанов Ф.С. – М.: Смысл, 1998. – 189 с.
10. Приходько Т.М. Проблема зменшеної осудності у кримінальному праві / Т.М.Приходько. – Одеса: Маяк, 1998. – 56с.).
11. Первомайський В.Б. Современные подходы к решению проблемы ограниченной вменяемости / В.Б. Первомайский, И.И. Семенова // Архів психіатрії. – 2005. – №1. – С. 47–50

Zavyazkina N. V.

EFFECTS OF THE FORMATION OF THE CONCEPT OF "DIMINISHED RESPONSIBILITY" TO DEVELOPMENT OF JUDICIAL PSYCHOLOGICAL EXAMINATION

A significant event in judicial examination and in the current legislation has been keeping the position of diminished responsibility.

The legislator in a separate article formalizes its contents, pointing to the criminal consequences face recognition is limited sane, draws attention to the dynamics of mental processes of man, a prerequisite for proper differentiation and individualization of criminal responsibility. At the same time, the existing terminology and criminal consequences of recognition is limited sane person still requiring significant improvement.

The article discusses the need to study and organize complex changes at those or other mental disorder and their importance in the analysis of torts in connection with the introduction of new legal norms "diminished responsibility". Stresses need to analyze the impact of the implementation of a wrongful act of psychological complex variables – the intellectual level of efficiency, particular attention, emotional expressions, accentuation of character, of short episodes of stress nature, and others. The effect of the occurrence of the legal category for the development of psychological approaches is conducting examinations in general.

It is emphasized that the ambiguity in the approach to the problem of diminished responsibility determines its relevance and makes necessary a deeper study of its theoretical and practical aspects to meet the requirements of modern psychology and expertology and needs justice and society in general.

Key words: forensic psychiatric examination, diminished responsibility, psychodiagnostic methods, mental disorders, volitional processes.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2015